

شرح‌التعرف لمذهب التصوف
ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد مستملی بخاری
به تصحیح و تحشیه محمد روشن
۵ مجلد - ۲۳۳۲ ص - انتشارات اساطیر -
تهران

فلسفه عرفان
۱

شرح‌التعرف لمذهب التصوف

نورالهدی بن فنیسواندین

خواجگام ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد مستملی بخاری

نسخ اول

بمقدّمه محمد مستملی و تصحیح
محمد روشن

انتشارات اساطیر
۳۷

متنی در اعراض از دنیا

علی دهباشی

شرح‌التعرف لمذهب التصوف کهنترین و میسوطرین متن صوفیانه زبان فارسی است. و آن شرحی است به زبان فارسی بر کتاب "التعرف لمذهب التصوف" نوشته ابوسکر ابن ابی اسحاق محمد بن ابراهیم بخاری - کلّیادی، که به سالهای ۸۵ - ۳۸۴ هـ ق درگذشته است.

کتاب‌التعرف، متن مختصری است در حدود ۱۸۰ صفحه که مؤلف کوشیده است بنیچان در ریشه تصوف را با استناد به آیات و احادیث و گفتار امامان و پیران تصوف ساز گوید.

پس از وی یکی از پیروان و شاگردان او که زاهدی فقیه و عارفی دانشمند بود و خواجه امام ابو ابراهیم مستملی بخاری نام داشت، بر کتاب استاد خود شرحی نوشت که اینک چاپ منقح و متین آن در پنج مجلد به کوشش

مجدانه آقای محمد روشن از سوی انتشارات اساطیر منتشر شده است.

شرح مستملی چنان است که در آغاز عبارتهای کتاب‌التعرف همشهری و استاد خود کلّیادی را می آورد و ترجمه روان و گویایی از آن به دست می دهد که از نمونه های اعلاّی فصاحت و سلاست در زبان فارسی است.

مستملی که ظاهراً به سال ۵۴۳۴ هـ ق در گذشته است از هم عصران ابوسعیدابی - الخیر، خواجه عبدالله انصاری و ابوریحان بیرونی و ابوعلی سینا و فرخی و منوچهری و ... بوده است و از آن روست که نثر وی روان و شیواست و ترجمه وی از متن تازی استادش کلّیادی دقیق و استادانه صورت گرفته است.

متن شرح‌تعارف در چهار ربع است و حدوداً پنج برابر متن کتاب‌التعرف، کتاب "کشف‌المحجوب" هجویری قریب سی و چهل سال پس از شرح‌تعارف نگاشته شده است، و دیگر شکی نیست که کهنترین متن صوفیانه فارسی است.

البته شرح‌تعارف مستملی بخاری با نثر هم عصران خود ابوریحان و ابوعلی سینا برابری نمی کند و از کاربرد واژگان تازی پرهیز ندارد، و چون آنان مقید به جایگزینی فارسی به جای واژگان عربی نیست، و این اصلی است که بیشتر در کتابهای دینی و صوفیه دیده می شود که بیشتر از زبان مردم کوچه و بازار سود می جویند و از ویژگی زبان می پرهیزند.

در توجه مفهوم روایتهای گوناگون می آورد: قوله: صوفیه، ایشان صوفی اند. ایشان را صوفی به دو معنی خوانند، یا از بهر صفای اسرار ایشان، یا از بهر آنکه ایشان در صف اول باشند به همت ... مطالبات مرکزی

قوله: صوفیه؛ ایشان را صوفی بدان معنی خوانند که ایشان لباس صوف اختیار کردند، و صوف لباس پیغامبران است ...

قوله: صقیه؛ ایشان را صقی خوانند از بهر آنکه اصحاب صغه پیغامبر بودند، و صغه پیغامبری جایبی است به مدینه. که درویشان و یاران پیغامبر آنجا وطن ساخته بودند و از دنیا اعراض کرده، تا در اخبار ایشان چنین آمده است که: روز بودی که ایشان به چهل تن یک خرما خوردندی ... و بیشتر برهنه بودند و خود را در میان ریگ پنهان کرده بودندی ...

اصل مذهب تصوف از اینجا گرفتیم: اعراض کردن از دنیا و با خلق خصوصت نکردن و به یافته قناعت کردن، و نایافته طلب ناکردن، و بر توکل زیستن و به وقت خویش اختیار ناکردن ... ص ۹۴ - ۹۳
جیرگی شارح یعنی مستملی بر معارف

دینی و قرآنی و شناخت او از فقه و کلام چندان است که در تشریح و توجیه مسایل بسیار پیچیده به خوبی از عهده برمی آید، و خواننده را با وسعت و رسایی زبان فارسی برای بیان مسایل گوناگون آشنا می کند. تعریفات وی که مصحح کوشا در ارائه جدولی از آن کوشیده است، چندان بلیغ و گویا است که نشانه تسلط وی بر زبان و مفاهیم علمی است.

"استدراج" که از دقایق اصطلاحات قرآنی و عرفانی است در شرح مستملی به روانی تمام تشریح می گردد:

"... و این را مثال است که هر وقتی که مادر خواهد تا فرزند را از کنار دور کند یا از در بیرون کند، پاره ای حلوا به دست وی نهد، چون کودک زیرک بود حلوا بیندازد و به گردن مادر اندر آویزد؛ چو نادان باشد حلوا بگیرد و شادی کند و به کوی رود یا به آب اندر افتد یا اشتر او را بیقگند. حلوا نبیند و فراق مادر ببیند، چو حلوا بگیرد مادر برهاند. چون دامن مادر گیرد حلوا خود آید. هر گاه این تامل کند بداند که نعمت محبت است و محبت نعمت؛ از بهر آنکه محبت به رب ساند و نعمت از رب براند.

ص ۸۱ - ۹۸۰
مستملی جای به جای شرح خود از حکایات - ها و تمثیلات سود می جوید تا بر توضیح و تبیین مفاهیم و تعاریف بیفزاید: نمونه های از حکایتهای او می آوریم:

لاپیری بوده است به مرو از بزرگان که مرو را ابوحامد دوستان گفتندی ... به حکایات آمده است که به سر آب مرو مردمان نعره مردی شنودند و بانگ شیر گفتند که همی شیر مر کسی را بدراند. سلاح برداشتند و بیامدند. ابو حامد را دیدند بر درختی نشسته و شیر گردوی طواف همی کرد همچو حاجیان گردکمه. ابو حامد نعره های بزدی و شیر را گفتی اگر دوستان را فقر و فاقه رسیده است و به خوردن دوستان طمع افتاده است، دوستان را با دوستان خلاف نیست! چون این لفظ به گشتی شیر نعره های به زدی و گردوی طواف کردی ...

مر او را خود ابوحامد دوستان از بهر این خواندندی که این لفظ دوستان بر زبان وی بسیار رفتی که دوستان چنین کنند و دوستان چنین نکنند، تا این لفظ مرا و را لقب گشت.
پس حال این ابوحامد به آخر چنان گشت که از نماز بماند نه از بهر ترک شریعت

را. و لکن تعظیم خداوند تعالی را که بر دل وی غالب گشت تا چون طهارت کردی و روی به قبله آوردی، دست برداشتی و خواستی که تکبیر کند، گفتی الله، پیش از آنکه اکبر گفتی بیهوش گشتی و بیفتادی. این از تعظیم افتاده بود و رانهاز بهر خوار داشت شریعت را...
ص ۶۶۳ و ۶۶۲

و نمونه‌ای دیگر:

"مردی را زنی بود و بر آن زن عاشق بود، و یک چشم آن زن سپید بود و شوی را از آن عیب خبر نبود، چون روزگار برآمد و مراد خویش بسیار از او بیافت و عشق کم گشت، سپیدی بدید. زن را گفت آن سپیدی در چشم تو کی بدید آمد؟ گفت: آنکه که محبت ما در دل تو نقصان گرفت."
ص ۱۸۲
و از این نمونه‌های دلاویز در شرح تعرف بسیار است چون داستان ابراهیم ادهم و پسر شیرخواره، او، ص ۱۸۷، و داستان سمنون محب، ص ۱۸۷، و داستان هرون الرشید و داود انطاکی ص ۲۵۵ و داستان جنید و سری

وزن که سر به شانه می‌کرد ص ۲۵۹ و ۲۰۰...
تصحیح متن شرح تعرف بر مبنای ۸ نسخه انجام پذیرفته است. کهنترین نسخه‌ها، که دومین نسخه تاریخ‌دار از نسخه‌های خطی فارسی است، متعلق به سال ۴۷۳ است، و متاسفانه، شامل ۵۰ و اندی برگ است و در موزه ملی کراچی است؛ و نسخه کتابخانه امام‌اسیا در ترکیه مربوط به سال ۱۵۶۷ است، و این نسخه نیز نیمی از متن را فرا می‌گیرد، و نسخه کتابخانه مجلس شورا، که این نیز نیمه دوم متن را حاوی است و مورخ ۶۶۷ است، و نسخه کتابخانه قلیچ علی پاشای ترکیه که حاوی مربع نخست است، و نسخه کتابخانه ملی که محتوی ربع سوم است، و نسخه‌های بی تاریخ یوسف آقا و خراجچی اوغلو از ترکیه، و نسخه گنج بخش از پاکستان.
مصحح گرامی اهتمای تمام در تطبیق و تصحیح نسخه‌ها مبذول داشته است و شرحی دقیق از نسخه بدلها را در مجلد پنجم ارائه داده است. گفتنی است که پس از چهار ربع متن شرح تعرف در ۴ مجلد، دفتر پنجم محتوی شرح و توضیح آیات و احادیث و عبارتهای

عربی است و شرح نسخه بدلها و جدول تطبیقی نسخه‌ها، و پس از آن کشف الایاتی از آیه‌های قرآنی، و فهرست احادیث و اخبار، و سپس فهرستی از اقوال و امثال و حکم فارسی و تازی، از پس آن و فهرستی مجمل از "تعریفات" بر مبنای متن کتاب، و فهرستی از داستانها و تمثیلات، و "فهرست شعرها" بر ترتیب صدور و قوافی، و فهرست "نامهای کسان و جایها و کتابها".

رحمات مصحح ارجمند غیر قابل انکار است ولی ذکر یکی دو مورد را شایسته می‌دانم، نخست آنکه جای آن داشت فهرستی از واژگان و ترکیبات این متن کهن ارزشمند ترتیب داده شود که در هر حال متنی از سده پنجم است و اگر از نوادریفات خالی است از جهت ترکیبات بسیار مقتنم و غنی است.

نکته دیگر آن که در باز شناختن بزرگان تصوف تعلیقاتی مجمل ارائه گردد. هر چند بسیاری از این نامها و تمثیلات و تعاریف در متون صوفیه آمده است و به گونه‌ای تکرار مکرر است ولی از جهت ارائه تقدم ذکر چنین کاری خالی از فایده نبود.

نشر گفتار

نشر گفتار منتشر کرده است

فرمانروایان شاخ زرین	نویسنده: نوئل پاربر	مترجم: عبدالرضا هوشنگ مهدوی
خراسان و ماوراءالنهر	نویسنده: آ. بلنتیسکی	مترجم: پرویز ورجاوند
خاطرات بوریس باژانوف	نویسنده: بوریس باژانوف	مترجم: عنایت‌الله رضا
بار هستی	نویسنده: میلان گوندرا	مترجم: پروین همایون‌پور
خواندنیهای قرن	بفکوشش: محمود طلوعی	
شخصیت عصبی زمانه ما	نویسنده: کارن هورنای	مترجم: محمد جعفر مصفا
شبهای سرای	نویسنده: میشل دوگرس	مترجم: عبدالرضا هوشنگ مهدوی
متافیزیک (مابعدالطبیعه)	اثر ارسطو	مترجم: شرف‌الدین خراسانی - شرف
نخست‌وزیران انگلیس	نویسنده: هارولد ویلسون	مترجم: جلال رضایی راد
هنر رمان	نویسنده: میلان گوندرا	مترجم: پرویز همایون‌پور

منتشر می‌کند

قرون عثمانی	لرد کین راس	مترجم: پروانه ستاری
سمرقند	نویسنده: امین معلوف	مترجم: عبدالرضا هوشنگ مهدوی
ستاره هند	نویسنده: میشل دوگرس	مترجم: عبدالرضا هوشنگ مهدوی

فرهنگ مشتقات افعال فارسی - تحقیق و جمع‌آوری: کامیار خلیلی

نشانی: تقاطع میرداماد و بزرگراه مدرس - نبش شمال شرقی

ساختمان ۲۷۹ - طبقه دوم - منطقه پستی ۱۹۱۸۹ - تلفن: ۴۲۷۷۹۸۶